

DÓKA KLÁRA*

Az egyházi levéltárak térképgyűjteményei

A közelmúltban befejezett felmérés és leltározás szerint az egyházi levéltárakban 6304 tételbe sorolható térképet őriznek, összesen 33 gyűjteményben. Összehasonlítva a világi birtokok dokumentumaival és figyelembe véve az ábrázolt területek nagyságát megállapítható, hogy itt lényegesen több térkép maradt fenn. Ezt részben a kevesebb viszontagsággal, részben pedig az egyházi birtok célvagyon jellegével magyarázhatjuk, ahol a birtokosnak és a mindenkori kegyúrnak (az államnak) egyaránt érdeke volt, hogy a birtok területéről, annak jövedelméről pontos nyilvántartás álljon rendelkezésre. Az egyházi uradalmakban a világiaknál és a vármegyéknél is korábban alkalmaztak mérnököket, és indokolt esetben az állami szolgálatban álló kamarai és megyei mérnökök is szívesen nyújtottak segítséget.

1848 előtt a történeti Magyarországon kb. 1200 faluban volt egyházi földesúr. Mivel a természetbeni szolgáltatások a jobbágytelekekből származtak, ezért a vagyon számbavételénél nemcsak az uradalmi majorságokat térképezték, hanem rajzok készültek az úrbéres és közös földekről is. Utoljára a jobbágyfelszabadítás után összeállított térképek rögzítették pontosan az egész faluhatár birtokviszonyait, majd a későbbi birtoktérképek csak az elkülönített, tagosított egyházi területekre vonatkoztak. Ezek nagysága az 1880-as évek elején meghaladta a 2 millió 260 ezer holdat, ami az ország termőterületének több, mint 4%-át jelentette. A katolikus felekezet birtokolta ezek 74%-át.

A legnagyobb térképgyűjteménnyel az Esztergomi Prímási Levéltár rendelkezik. A birtokhoz itt a 18. század első felében 109 helység tartozott, melyek nagyobb része Szlovákiában van. E levéltárban 1497 térkép található, melyek 20%-a a polgári forradalom előtti időszakból származik. A Kalocsai Érseki Gazdasági Levéltár több alkalommal költözködött, azonban térképtára, mely 826 tételből áll, szinte sértetlenül fennmaradt. A ritka településhálózat miatt e birtokhoz 1832-ig csak 20, a főkáptalani területek leválasztása után 14 falu és mezőváros, valamint egy sor pusztta tartozott. Az egri érsekség gazdasági levéltárát a Heves Megyei Önkormányzati Levéltár kezeli, és itt található a hozzá tartozó 169 db térkép is.

A térképgyűjtemények közül leginkább a püspökiek hiányosak. A csanádi, nagyváradai, rozsnyói, besztercebányai, kassai, szatmári, nyitrai püspökség és káptalan iratai és térképei a környező országok levéltáraiban vannak, de nem teljesek a magyarországi dokumentumok sem. Pécssett például teljes volt a pusztulás, Győrben csak a jobbágyfelszabadítás során keletkezett néhány rajz

* Magyar Országos Levéltár, 1014 Budapest, Bécsikapu tér 2–4.

maradt meg. Kivételt a váci, 158 darabból álló gyűjtemény képez, mely a püspökség 24 településére vonatkozik, és szintén közlevéltárban, a Pest Megyei Levéltár Váci Osztályán található. Ezenkívül viszonylag magas a veszprémi térképek száma: 83 db található 37 településről.

A Magyarországon található (fő)káptalani levéltárak térképeinél lényegesen kisebbek a hiányok. Gyakorlatilag csak a kalocsai főkáptalan térképanyaga lappang az 1832 utáni időszakból. A birtokhoz tartozó falvak nagy száma (50) miatt leggazdagabb a pécsi káptalan gyűjteménye, ahol 515, zömmel azonos méretarányban készült birtoktérképet őriznek. 347 db van a győri káptalan gazdasági levéltárában, 68 a veszprémi káptalan területéről, 62 a székesfehérvári. Az egri főkáptalan a feudális korban öt megyében, 42 településen volt birtokos, a 19. század végén pedig az összes egyházi javadalmas között a legnagyobb területtel (116 ezer kat. holddal) rendelkezett, melyekről 194 térképet őriznek a Heves Megyei Önkormányzat Levéltárában. Az Esztergomi Prímási Levéltár szép kiállítású érseki térképeivel szemben elég gyengén kidolgozott, 347 db térképet találunk a főkáptalan levéltárában.

A rendi levéltárak közül meg kell említeni az igen gazdag, 557 darabból álló bencés gyűjteményt és a piaristák 194 térképét. Utóbbiak egy része azonban nem a birtokra vonatkozik, hanem oktatási dokumentum. A protestáns levéltárak 870, jórészt nyomtatott térképet őriznek, melyek szintén oktatási anyagok, illetve a személyi hagyatékokkal kerültek a gyűjteményekbe.

Az egyházi levéltárak felsorolt birtoktérképeit korszakonként jól elkülöníthető típusokra oszthatjuk. Az 1770-es évekig elsősorban a határokat jelölő térképek készültek, mivel a török utáni újjátelepítést követően a birtokviszonyok rendezése a községeknek és a birtokosoknak is érdeke volt. E térképekre jellemző, hogy készítőik elsősorban a határvonalak és határjelek pontos, szemléletes ábrázolására törekedtek, és az azoktól távolabbi területekre nem fordítottak gondot.

Jelentős helyet foglalnak el a *Mária Terézia*-féle úrbéri utasítás nyomán készült rajzok. Készítőik a rendezés eredményeit szép kidolgozású térképeken ábrázolták, melyek szemléletesen mutatják az úrbériség és az allódiumok határát, az egyes művelési ágakat, a közösen használt erdőt és legelőket. A rendelkezést néhány egyházi birtokon már az 1760-as évek végén végrehajtották (pl. a győri püspökségen), de az esztergomi érsekség, mely néhány évvel korábban bocsátott ki saját urbáriumot, nem sokat törődött a királynő utasításával.

1786–1787-ben az egyházi birtokokon is sor került az első kataszteri felmérésre, melynek dokumentumai szép számmal fennmaradtak. A keletkezett térképek pontosak, azonban a szépen kidolgozott korabeli rajzokhoz képest csak vázlatok. Készítőik legtöbbször idegen mérnökök, a kamara alkalmazottai. Szintén kamarai mérnökök tevékenykedtek az egyházi birtokokon a püspöki székek megüresedésekor, és ők vették számba a II. József által feloszlott szerzetesrendek vagyonát. Különösen az erdők felmérésére fordítottak gondot.

A 19. századi birtoktérképek közül a jobbágyfelszabadítás során készültek a legfontosabbak. Ezek rögzítik a rendezés előtti állapotot, majd az újra felosztott faluhatárt. Az egész települést bemutató rajzokhoz részletesebb belterület-térképek készültek, és – mint a bevezetőben említettük – az uradalmi mérnökök ettől kezdve csak az elkülönített majorságokkal foglalkoztak. Az utóbbiakat ábrázoló mezőgazdasági térképek rendkívül érdekesek: jelölik a művelési ágakat, nyomásokat, uradalmi építményeket, mellékletben közlik a vetésforgót. A mezőgazdasági térképek sajátos típusát képezik az erdőtérképek, melyek az 1879. évi erdőtörvény értelmében az üzemtervek mellékleteként készültek. Végül a sort a katonai felmérések és a 19. század második felétől végrehajtott kataszteri felmérés dokumentumaival zárhatjuk le, melyek azonban az ország egész területére, nemcsak egyes birtokokra vonatkoztak.

Az egyházi térképek kartográfiai jellemzőiről sok érdekes dolgot állapíthatunk meg. A mértékrendszer bevezetése előtt készült kéziratos térképeken a méretarány nem az általunk használt hányados formájában van megadva, hanem azt aránymérték helyettesíti. Egyik eleme a hüvelyk, másik ennek 72-szerese, az öl vagy a 7,5–8 km közti mérföld. A térképek készítői a 18. század első felében maguk választották meg a méretarányt, így az rendkívül változatos. Az osztrák, magyar és földrajzi mérföldek közül az osztrákot alkalmazták elsősorban, amely 4000 bécsi ölnek felelt meg, és az I–II. katonai felmérésnél is ez volt használatos.

A kisebb területekre vonatkozó térképeknél a szerzők az ölből indultak ki, melynek Magyarországon több formája volt ismert. A 18. század első felében a külföldön tanult mérnökök használták az 1,88 m-es rajnai ölt, az 1,95 m-es párizsi ölt, vagy az ősi magyar mértékegységet, a királyi rőföt (2,95 m). A 18. század utolsó harmadától elterjedt a bécsi öl (1,89 m), de egy sor birtoktérképen még ekkor is a királyi rőf, illetve mindkét fajta méretarány szerepel (600 bécsi öl = 933 1/3 királyi rőf). A bécsi ölt a II. József-kori kataszter készítői tették ismertté, akik 1:7200, 1:3600 méretarányú térképeket készítettek, melyeken 100 illetve 50 bécsi ölnak egy hüvelyk felelt meg. Így készültek a 18. század végén az úrbéri térképek, a 19. század közepén a jobbágyszabadítás-sal kapcsolatos rajzok és az erdőterképek is.

A 18. század elején a területek nagyságának megállapításánál a mérés szinte ismeretlennek számított. Ha nem kívántak szemmértékre hagyatkozni, akkor a szántók területét a bevethető gabonával, a rétekét az egy nap alatt lekasálható szénával, a szőlőkét egy kapával dolgozó munkás napi teljesítményével adták meg. Az úrbér-rendezezkor kiadott utasítás az egy mérővel bevethető földet 1/2 magyar holdnak, az egy kaszás rétet 900–1200 négyszögölnek, a kapás szőlőt átlag 150 négyszögölnek határozta meg. A könnyebb átszámíthatóság kedvéért a 19. század közepéig az 1200 négyszögöles magyar hold élt a gyakorlatban. 1600 négyszögöles holdakban mérték viszont a területeket a II. József-kori kataszter idején, ezt alkalmazták a kamarai mérnökök, de nem tudtak elérni áttörést. Változást csak a 19. század közepétől végrehajtott kataszteri felmérés hozott.

A tájolásnak a kis területeket ábrázoló birtoktérképeknél nem volt elvi jelentősége. Minden mérnök úgy határozta meg, ahogy a helyi sajátosságoknak megfelelt. Áll ez a II. József-kori kataszterre is, viszont a 19. századi kataszter munkálatai már északi tájolásúak voltak. A jobbágyszabadítás során keletkezett térképek, ha a falvak egész határát ábrázolták, az északi vagy attól kissé eltérő irányt követték. A nagyobb egységeket ábrázoló térképek készítői már a 18. század közepén törekedtek az északi tájolás alkalmazására.

A 18–19. századi egyházi birtoktérképek általában latin nyelvűek, a német származású kamarai mérnökök viszont gyakran a németet használták. A nyelv főként a címfelíratra és a magyarázatokra vonatkozik, nem a térképeken található dűlőnevekre. Ezeket ugyanis mindig a helyi lakosság nyelvén jegyezték fel. Kivételt ez alól csak az 1920–1938 között csehszlovák területen készült térképek jelentenek, szlovákra fordított dűlőneveikkel.

Az ismertetett térképek – a kataszteriek kivételével – általában színesek, a szerzők – bizonyos előírásokat követve – nagy gondot fordítottak a művelési ágak színekkel történő ábrázolására. Ha nem volt vonatkozó utasítás, a lapokon színmagyarázatot találunk. A térképek gazdasági jellegüknek megfelelően kevésbé díszítettek. Ha voltak is a 18. század második felében díszítések, ezek között igen kevés a vallási elem. A gazdálkodással kapcsolatos életképeket (pl. halásztanyát, hordót szállító kocsit, aratást), különböző alakokat, épületek rajzait vagy mérőeszközöket találunk helyenként a térképlapokon.

Végül beszélni kellene az ismertetett térképek forrásértékéről, kutathatóságáról, a hozzájuk kapcsolódó iratok rendszeréről, ez azonban külön tanulmány témája lehetne.

IRODALOM

- Erdélyi L.: Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon. Budapest. Apostol Nyomda Részvénytársaság, 1913.
 A kincstári, közalapítványi továbbá az egyházi és szerzetesi nagyobb birtokok területének és művelési ágak szerinti megoszlásának kimutatása. Budapest. Földművelésügyi Minisztérium, 1895.
 Tóth A.-né Polónyi N.: A magyar állami műszaki szervezet kezdetei. Levéltári Közlemények, 35. évf., 1964, p. 209–232.
 Dóka K.: Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban. Budapest. Magyar Országos Levéltár, 1992. Levéltári Módszertani Füzetek 15. sz.
 Bogdán I.: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Budapest. Akadémiai Kiadó, 1990. A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 6.
 Bendefy L.: Az Országos Levéltár kéziratos térképeinek jegyzékelése. Levéltári Szemle 23. évf. 1973, 3. szám, p. 515–551.
 Hrenkó P.: Térképi díszítőrajzok, szakmatörténeti adalékok. Geodézia és Kartográfia 1978. p. 441–451.
 Dóka K.: Magyarországi egyházi levéltárak térképei I–XVI. köt. Budapest. Új Magyar Központi Levéltár, 1989–1992.